

ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΑΤΡΟΥ Γ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ 27 σελίδων ἔκθεση τοῦ νομίατροῦ Γ. Παπανικολάου βρίσκεται στό *Ἱστορικό Ἀρχεῖο Μακεδονίας, Γ.Δ.Μ. καί εἶναι χειρόγραφο*. Στήν πρώτη σελίδα, κάτω ἀπό τόν τίτλο, ἀναφέρει «μεθ' ἑνός χάρτου τῆς Χαλκιδικῆς». Ὁ χάρτης δέν ὑπάρχει στό Ἀρχεῖο. Στή δεύτερη σελίδα ἀναγράφονται τά 59 χωριά τῆς Χαλκιδικῆς καί τό Ἕγιον Ὅρος. Στήν τρίτη σελίδα ὑπάρχει ἡ ἐγκύκλιος διαταγή τοῦ νομίατροῦ Γ. Παπανικολάου, ἡ ὁποία ἀναφέρει τά μέτρα πού πρέπει νά ἐφαρμοσθοῦν στήν Χαλκιδική γιά νά βελτιωθεῖ ἡ ὑγειονομική κατάσταση αὐτῆς. Ἀπό τήν πέμπτη σελίδα ἀρχίζει ἡ ἔκθεση, ἡ ὁποία δίνει πληροφορίες κυρίως γιά τήν ὑγειονομική κατάσταση, ἀλλά καί γιά τήν παιδεία, τήν συγκοινωνία, τίς ἀσχολίες τῶν περισσοτέρων κωμοπόλεων καί χωριῶν τῆς Χαλκιδικῆς. Δέν ἀναφέρεται στό Ἕγιον Ὅρος καί στό βόρειο τμήμα τῆς χερσονήσου, δηλαδή στά χωριά Ἐπανομή, Ζουμπάτες, Ἀσβεστοχώρι, Χορτιάτη, Ζαγκλιβέρι, Ἀρδαμέρι, Τουρκικό Μαχαλά, Λιαρίγκοβη, Νεοχώρι, Παλαιοχώρι, Ἰσβορο, Ἱερισσό, Γομάτι, Ρεβενίκια, Βαρβάρα, Στανό, Σταυρό, τά ὁποία δέν ἐπισκέφθηκε.

Ἡ ἔκθεση αὐτή ἔχει γραφεῖ στίς ἀρχές τοῦ 1914, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν ἡμερομηνία πρωτοκόλλου (8-3-1914), δηλαδή ἐνάμισυ περίπου ἔτος μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Χαλκιδικῆς ἀπό τόν τουρκικό ζυγό (ἐλευθερώθηκε τόν Ὀκτώβριο¹ τοῦ 1912). Ἀπευθύνεται στόν νομάρχη Θεσσαλονίκης, διότι ἡ Χαλκιδική κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ὑπαγόταν διοικητικῶς στό βιλαέτι (γενική διοίκηση) καί στό σαντζάκι (ὑποδιαίρεση τοῦ βιλαετίου, νομός) Θεσσαλονίκης καί τό 1914 ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάγεται στήν Θεσσαλονίκη.

Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση ἡ ὑγειονομική κατάσταση στήν Χαλκιδική δέν ἦταν καλή. Καί ἐπόμενο ἦταν νά μὴν εἶναι καλή ἀμέσως μετά τό «ἑλληνικό», ὅπως συνήθιζαν οἱ Μακεδόνες νά ὀνομάζουν τήν ἐποχή ἐκεῖνη τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τόν τουρκικό ζυγό. Ἐπιπλέον λόγω τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ὑπῆρχαν ἔλη στήν περιοχή τῶν Βασιλικῶν, στήν Καλαμαριά, στήν Κασσάνδρα καί στήν Σιθωνία, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι τῶν περιο-

---

1. Βλ. Ἐρ. Ζέλλιου-Μαστοροκόστα, *Χαλκιδική: Ἐπαναστάσεις κατά τήν τουρκοκρατία - Μακεδονικός Ἀγώνας*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 145-147.

χῶν αὐτῶν ἔπασχαν ἀπό ἐλονοσία. Τό δίκτυο ὑδρεύσεως τῶν χωριῶν καί τῶν κωμοπόλεων ἦταν στοιχειῶδες ἢ ἀνύπαρκτο. Πολλά χωριά ὑδρεύονταν ἀπό ἀνοικτά φρέατα καί τό νερό δέν ἦταν καθαρό γιά διαφόρους λόγους καί ἐπειδή οἱ κάτοικοι, γεωργοί ἢ κτηνοτρόφοι ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἔτρεφαν πολλά ζῶα, τά ὁποῖα πότιζαν ἀπό τά φρέατα αὐτά. Ἄλλά μολυσματικά νοσήματα δέν ἦταν εὐρέως ἐξαπλωμένα οὔτε στό κεντρικό οὔτε στό νότιο τμήμα τῆς χερσονήσου, καί στά Παζαράκια παρατηροῦνταν μακροβιότητα ἄνω τῶν 100 ἐτῶν. Ἡ φυματίωση ὁμως βρισκόταν σέ ἔξαρση. Οἱ γιατροί ἦταν περίπου 10 (Βασιλικά 1, Γαλάτιστα 2², Πολύγυρος 3, Γερακινή 1, Βάλτα 2, Ἁγία Παρασκευή 1, Σνκιά 1). Σέ ὅλες τίς κωμοπόλεις καί τά χωριά λειτουργοῦσαν ἕνα ἢ περισσότερα σχολεῖα, ἀπόδειξη τῆς φιλοπαιδείας τῶν Χαλκιδικιωτῶν, ἀλλά τά περισσότερα διδακτήρια ἦταν ἀκατάλληλα. Ἡ συγκοινωνία ἦταν ἄθλια.

Γενικῶς ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζε ἡ Χαλκιδική ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωσή της ἀπό τόν τουρκικό ζυγό δέν διαφέρει ἀπό τίς ἄλλες μὴ ἀστικές περιοχές τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ καί σέ ἀπόσταση μόλις 7 χιλιόμετρα ἀπό τή Θεσσαλονίκη, στήν Γεωργική Σχολή, ὑπῆρχαν ἔλη πολλῶν χιλιομέτρων. Γι' αὐτό οἱ πληροφορίες τῆς ἐκθέσεως παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

---

2. Στήν ἐκθεση ἡ λέξη πού ἀναφέρεται στόν ἀριθμό τῶν ἱατρῶν τῆς Γαλάτιστας εἶναι δυσανάγνωστη.

ΕΚΘΕΣΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΟΜΟΪΑΤΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΑΝΑ ΤΗΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΝ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ
(ΜΕΘ' ΕΝΟΣ ΧΑΡΤΟΥ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ)³

1. Βασιλικά	21. Τσαπράνι	41. Περιστερά
2. Γαλάτιστα	22. Ἄγ. Παρασκευή	42. Ἐπανομή
3. Βάβδος	23. Καψόχωρα	43. Ζουμπάτεζ ⁴
4. Ρεσιτνίκια	24. Παλιούρι	44. Ἄσβεστοχώριον
5. Πολύγυρος	25. Σνκιά	45. Χορτιάτης
6. Καλύβια Πολυγύρου	26. Παρθενών	46. Ζαγκλιβέριον
7. Μυριόφυτον	27. Νικήτη	47. .... ⁵
8. Ἄγ. Μάμμιας	28. Ἄγ. Νικόλαος	48. Ἄρδαμέριον
9. Πορταριά	29. Ὅρμύλια	49. Τουρκικός μαχαλάς
10. Καρκάρα	30. Βραστά	50. Λιαρίγκοβιτ ⁶
11. Βρωμόσυρτα	31. Λούκοβη	51. Νεοχώριον
12. Γερακινή	32. Τουπλίκια	52. Παλαιοχώριον
13. Βάλτα	33. Σιποτνίκια	53. Ἰσβορος ⁷
14. Ἄθυτος	34. Παλαιόχωρα	54. Ἰερισσός
15. Φούγκα	35. Γκρίμια	55. Γομάτιον
16. Καλάνδρα	36. Δερέ μαχαλάς	56. Ρεβενίκια ⁸
17. Χανιώτη	37. Σανά	57. Βαρβάρια
18. Παζαράκια	38. Δουμπιά	58. Στανός
19. Πολύχρονον	39. Ραβνά	59. Σταυρός
20. Κασσανδρινόν	40. Λειβάδι	60. Ἄγιον Ὅρος

3. Ἱστορικό Ἄρχειο Μακεδονίας, Γ.Δ.Μ.

4. Τρίλοφος.

5. Λέξη δυσανάγνωστη.

6. Ἀρναία.

7. Στρατονίκη.

8. Μ. Παναγία.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΥΓΙΕΙΝΟΜΙΚΟΝ

Πρὸς ἐκτέλεσιν

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ ... 1914
Ἐπὶ τῆς ἐκθέσεώς μου περὶ
τῆς Νομιατρικῆς περιουδείας
μου ἀνά τὴν Χαλκιδικὴν

Γενικά μέτρα

Ἐγένετο ἐγκύκλιος διαταγή
πρὸς αὐστηράν ἐφαρμογὴν
τῆς ἀστυνομ. διαταγῆς περὶ
καθαριότητος ρύθρων κ.λ.π.
ὡς καὶ περὶ καλύψεως τῶν
ἀνοικτῶν φρεάτων.

Α'. Νά ἐφαρμοσθῇ αὐστηρῶς ἡ ὑγειονομικὴ
διάταξις περὶ καθαριότητος, βόθρων, ὀχετῶν
κ.τ.λ., εἰς ἀπάσας τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χω-
ρία τῆς Χαλκιδικῆς.

Β'. Νά ληφθῇ τάχιστα πρόνοια περὶ καλύψεως
τῶν ἀνοικτῶν φρεάτων, ἐξ ὧν ὑδρεύονται τὰ
διάφορα χωρία τῆς Χαλκιδικῆς καὶ περὶ ἐφο-
διασμοῦ αὐτῶν δι' ἀντλιῶν.

Γ'. Νά ληφθῇ πρόνοια περὶ ἀποξηράνσεως τῶν
ἐλῶν τῆς Χαλκιδικῆς, ἰδίᾳ δέ τῶν τῆς Καψο-
χώρας (Κασσάνδρας), ἥτις ἀπειλεῖται διὰ τε-
λείας καταστροφῆς, ἐάν ἐξακολουθήσῃ διατε-
λοῦσα αὕτη ὑπὸ τὰς αὐτὰς χειρίστας ὑγεινὰς
συνθήκας.

.....
.....
Ε'. Νά συσταθῇ ἀρμοδίως εἰς τὰς διαφόρους
τῆς Χαλκιδικῆς ἀρχὰς νά μὴ ἐπιτρέπουσιν εἰς
τοὺς κατοίκους τῶν κωμοπόλεων ἰδίως νά ἐπι-
σκευάζωσιν ἢ νά κτίζωσι τὰς ἑαυτῶν οἰκίας κα-
ταλαμβάνοντες χῶρον τῶν δημοσίων ὁδῶν ὡς
γίνεται σήμερον, καθόσον αἱ ὁδοὶ στεναὶ καὶ
σκολιαὶ νῦν οὔσαι, γίνονται οὕτω στενότεραι
καὶ σκολιώτεροι, αἱ οἰκίαι πυκνότεραι, πρᾶγμα
ἐπιβλαβές εἰς τὴν δημοσίαν ὑγίαν.

Γ. Παπανικολάου

ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἄριθ. πρωτ. 1986

Ἐλήφθη τῇ 8/3/1914

Ἐκθεσις

Γεωργίου Παπανικολάου

Νομοῦατροῦ Θεσσαλονίκης

περί

τῆς ὑπό ὑγειονομικήν ἔποψιν

καταστάσεως

τῶν κομποπόλεων καί χωρίων

τῆς Χαλκιδικῆς

Πρός

τήν Νομαρχίαν Θεσσαλονίκης

Κύριε Νομάρχα,

Λαμβάνω τήν τιμήν, ὅπως ὑποβάλω ὑμῖν τήν κατωτέρω ἔκθεσιν περί τῶν πεπραγμένων ὑπ' ἐμοῦ κατά τήν ἀνά τήν Χαλκιδικήν νομοῦατρικήν περιοδείαν μου, ἣν ἐπεχείρησα κατόπιν τῆς δοθείσης μοι διαταγῆς διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμόν 551 καί ἡμερομηνίαν 23ην Ἰανουαρίου ἐ.ἔ. ἐγγράφου ὑμῶν.

Ἀνατολικῶς τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, καί περί τό 7ον χιλιόμετρον, κεῖται ἡ παλαιά Γεωργική Σχολή, νοτίως καί ἀνατολικῶς τῆς ὁποίας συναντῶνται ἔλη πολλῶν τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἐκτάσεως, ἅτινα ἐπεκτείνονται καί μέχρι τῶν θερμοπηγῶν «Σέδες» τῶν κειμένων 8 χιλιομέτρα ἐκεῖθεν. Ἡ γεινίασις τῶν ἐλῶν τούτων πρὸς τήν παλαιάν Γεωργικήν Σχολήν, καί ἡ ἔνεκα ταύτης προσβολή ἐν μεγάλῃ κλίμακι τῶν τε μαθητῶν καί τοῦ προσωπικοῦ τῆς Σχολῆς ὑπό τῆς ἐλομιάνσεως, ἠνάγκασε τήν Τουρκικήν Κυβέρνησιν νά ἀνεγείρῃ ἕτερον διὰ τήν Γεωργικήν Σχολήν κτήριον εἰς θέσιν ὑψηλοτέραν καί ὑγιεινοτέραν, μακράν τῶν ἐλῶν τούτων καί δυτικώτερον τοῦ παλαιοῦ κτηρίου. Τά ἀνωτέρω ἀναφερόμενα ἔλη ἀποτελοῦν κίνδυνον καί διὰ πάντας τοὺς ἀγωγιάτας καί ταξιδιώτας τοὺς ἐκ Χαλκιδικῆς εἰς Θεσσαλονίκην ἐρχομένους, ὧν οἱ πλεῖστοι συνηθίζουσι νά κοιμῶνται κατά τάς νύκτας ἐν ὑπαίθρῳ κατά τήν θερινήν ἐποχὴν τοῦ ἔτους, εἰς τήν θέσιν ἀκριβῶς ταύτην, ἀμέσως κάτωθεν τῶν θερμοπηγῶν. Ἐπίσης τά ἔλη ταῦτα ἀποτελοῦν σοβαρόν κίνδυνον καί διὰ τοὺς ἐν ταῖς ῥηθείσαις θερμοπηγαῖς κατά τό θέρος λουομένους, οἵτινες συχνάκις προσβάλλονται ὑπό ἐλωδῶν πυρετῶν, ὡς ἠδυνήθημεν καί ἡμεῖς αὐτοὶ νά διαπιστώσωμεν πλειστάκις μὲν καί πρότερον, καί ἐσχάτως δέ, ὅποτε τό παρελθόν θέρος μετέβημεν ἐκεῖ κατ' ἐντολήν

3

ΑΡΧΗ... 1986.
 8/51

Προς
 τὴν Νομαρχίαν Θεσσαλονίκης

Ἐξείδικας

Γεωργιὸς Παπανικολάου
 Νομοῦ τοῦ Θεσσαλονίκης
 ἐνρί

Κύριε Νομάρχων

ἐκ τῆς ἐνὸς ὑπενομιμῆς ἐνοφίης,
 μελετήσεως
 ἐκ τῆς ἠερονομίας καὶ χειρὸς
 ἐκ τῆς χειμωδίας

Περὶ τῆς ἐκείνης ἐνὸς ἐνοφίης ἐ-
 μὴ τῆς μελετήσεως ἐκείνης ἐνὸς τῆς νεωρεμῆ-
 των ἐν τῷ ἐφὸς περὶ τῆς ἐκείνης τῆς χειμωδίας
 τῆς ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 μελέτης τῆς ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης 551 καὶ ἐκείνης ἐκείνης 23^η ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης.

Ἀκατομίας τῆς ἐκείνης Θεσσαλονίκης, καὶ ἐν-
 ρὶ ἐκείνης τῆς ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης
 ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης ἐκείνης

Εἰκ. 1. Χειρογράφη σελίδα τῆς ἐκθέσεως τοῦ Γ. Παπανικολάου.

τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας πρὸς ἐξέτασιν τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, ὅφ' ὧν διετέλουν τότε οἱ λουόμενοι εἰς τὰς θερμοπηγὰς ταύτας.

Ἀνατολικῶς τῶν θερμοπηγῶν τούτων, καί περί τό 21ον χιλιόμετρον ἐντεῦθεν, κεῖνται τὰ Β α σ ι λ ι κ ἄ. Ἡ κωμόπολις αὕτη, ἀριθμοῦσα περί τὰς 450 οἰκίας, κεῖται ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἀνθεμοῦντος ποταμοῦ ... Τό πλύσιμον τῶν φορεμάτων γίνεται ἐν μέρει εἰς τόν διά τῆς κωμοπόλεως διερχόμενον ὀρθέντα ποταμόν Ἀνθεμοῦντα, ὅστις σήμερον εἶναι μὲν χεῖμαρρος, πλημμυρῶν ὁμως σιχνάκις, καταλαμβάνει ἀρκετὴν ἔκτασιν, τὰ δέ ὕδατα αὐτοῦ, ἔνεκα τῆς ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους, πολλαχοῦ παραμένουσι στάσιμα καί λιμνάζοντα. Ἐπικρατεῖ συνήθεια παρὰ τοῖς κατοίκους τῆς κωμοπόλεως ταύτης νά ἀπολύωσιν ἐλεύθερα τὰ ζῶα αὐτῶν, καί ἰδίως τούς βόας των, κατὰ τὰς μὴ ἐργασίμους ἡμέρας καί ὥρας, ἐντός τῆς κωμοπόλεως, καί ἰδίᾳ ἐντός τοῦ εὐρέος χώρου τοῦ ὀρθέντος χεῖμαρρου ... Εἰς τὰς πλείστας τῶν οἰκιῶν ὑπάρχουν φρέατα ἀβαθῆ, 1-5 μέτρων βάθους, τό δέ ἐξ αὐτῶν ὕδωρ χρησιμοποιοῦσιν οἱ κάτοικοι πρὸς πλύσιν τῶν φορεμάτων καί πρὸς διαφόρους ἄλλας οἰκιακάς χρήσεις. Τό πλύσιμον τοῦτο τῶν φορεμάτων γίνεται ἐντός τῶν αὐλῶν τῶν οἰκιῶν ... Ὑδωρ πόσιμον ὑπάρχει ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ ἀφθονον ἀρτεσιανόν. Ὑπάρχουν ὁμως καί δύο πηγαί, ἐξ ὧν ὑδρεύονται δύο τῆς κωμοπόλεως συνοικίαι, τῶν ὁποίων πηγῶν οἱ πῆλινοι ὑδραγωγοί σωλῆνες διέρχονται διά τῶν ἀκαθάρτων ὁδῶν καί αὐλογύρων τῶν οἰκιῶν. Τό κτήριον ὄπερ χρησιμεύει νῦν ὡς Ἀστική Σχολή εἶναι ἀνεπαρκέστατον καί ἀκαταλληλότατον στεγάζον 230 μαθητάς καί μαθητριάς· τό Νηπιαγωγεῖον ἐπίσης ἀκαταλληλότατον στεγάζον 70 νήπια ...

Βορειοδυτικῶς τῆς κωμοπόλεως, κατὰ τήν θέσιν ἐνθα εὐρίσκονται οἱ λαχανόκηποι, συναντῶνται ἀρκετῶν διαστάσεων ἔλη ὀφειλόμενα τό μὲν εἰς τήν ἀφθονον τῶν λαχανοκίπων τούτων ἄρδουσιν, τό δέ εἰς τόν καί ἀνωτέρω ἀναφερόμενον χεῖμαρρον, οὔτινος πολλοὶ κλάδοι διασχιζοῦσι τό μέρος ἐκεῖνο. Ἐκ τῆς γειτνιασεως τῶν χειμαζόντων τούτων ὑδάτων ἐξηγοῦνται καί οἱ κατὰ τήν θερινήν ἐποχὴν παρατηρούμενοι ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ ἐλώδεις πυρετοί. Καί ἡ φυματίωσις δέ κατὰ τὰς ληφθείσας παρὰ τοῦ ἱατροῦ τῆς κωμοπόλεως πληροφορίας, εἶναι κάπως διαδεδομένη ἐνταῦθα καί τοῦτο ὀφείλεται εἰς τήν ἀκαθαρσίαν, τήν μοιρολατρίαν καί τήν ἔνεκα ταύτης μὴ λῆψιν παρὰ τῶν κατοίκων τῶν ἀναγκαίων προφυλακτικῶν μέτρων. Ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ ὑπάρχει εἷς ἱατρός· φαρμακοποιός ἐπιστήμων οὐδεὶς.

Ἀνατολικῶς τῶν Βασιλικῶν καί εἰς τριῶρον ἀπὸ αὐτῶν ἀπόστασιν κεῖται ἡ Γ α λ ἄ τ ι σ τ α. Αὕτη εἶναι μία τῶν μεγαλυτέρων τῆς Χαλκιδικῆς κωμοπόλεων, μεγαλυτέρα ἴσως κατὰ τόν πληθυσμόν καί αὐτοῦ τοῦ Πολυγύρου. Ἐκτισμένη ὁμως εἰς τὰς κλυτεῖς καί πρόποδας βουνοῦ ξηροῦ καί πετρώδους, μέ συμπεπυκνωμένας τὰς 600 περίπου αὐτῆς οἰκίας, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἔνυμοτομίας, μέ νερά ἀφθονα καί διαρκῶς ῥέοντα ἀπὸ τὰς πολυπληθεῖς ἐντός αὐτῆς

βρούσεις, καί συναζόμενα πολλαχοῦ τῆς κωμοπόλεως καί τὰς σκολιάς καί κατεστραμμένας ὁδοὺς αὐτῆς καί τὰς μικράς καί ἀπεριποιήτους πλατείας, παρουσιάζει ἡ Γαλατίστα ὄψιν χωρίου μικροῦ, καί δυσκόλως ἀερίζομένου. Τό σάρωμα καί καθάρισμα τῶν ὁδῶν οὐδόλως γίνεται, μὴ ὑπάρχοντος ἐνταῦθα Δημαρχείου. Ἡ πλύσις τῶν φορεμάτων γίνεται ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως εἰς τὰς δεξαμενάς τῶν βρύσεων. Τό κτήριο τῆς Ἀστικῆς Σχολῆς παμπάλαιον καί ἐτοιμόρροπον, στεγάζον δέ περὶ τοὺς 250 μαθητάς καί μαθητριάς. Νηπιαγωγεῖον ἐπίσης ἀκατάλληλον μέγαλον περὶ τὰ 120 νήπια. Ἐλώδεις πυρετοὶ σπανίζου ἐνταῦθα, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους καί τῆς θέσεως τῆς κωμοπόλεως. Ἐν Γαλατίστῃ ἐξασκοῦσι τό ἐπάγγελμά των ...⁹ ἰατροὶ· φαρμακοποιοὶ οὐδεῖς.

Πέραν τῆς Γαλατίστης, ἀνατολικῶς, καί εἰς δίωρον ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν, ἐπὶ ὑψηλοῦ καί καταφύτου βουνοῦ, κεῖται ὁ Βάβδος. Οὗτος ἔχει 300 περίπου οἰκίας, ὁδοὺς στενάς, σκολιάς, ἀκαθάρτους καί οὐδόλως ἐπεστρωμένας ... Ὑδατα πόσιμα ὑπάρχου ἐνταῦθα πηγαῖα, ἀλλ' οὐχί καί ἐπαρκῆ· τὰ ὑπάρχοντα δέ διοχετεύονται διὰ πηλίνων ὑδραγωγῶν σωλήνων ... Κτήρια Ἀστικῆς Σχολῆς καί Νηπιαγωγείου, μὲ 200 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς, ἀμφότερα ἐπαρκῆ μὲν, ἀλλ' οὐχί καί ἐν καλῇ καταστάσει διατηρούμενα. Ἰατρός δέν ὑπάρχει ἐνταῦθα.

Βορειότερον τοῦ Βάβδου καί εἰς τρίωρον ἀπὸ αὐτόν ἀπόστασιν ἐπὶ καταφύτου καί καλῶς καλλιεργημένου λεκανοπεδίου κεῖνται τὰ Ρεσιτνίκια¹⁰, χωρίον ἀριθμοῦν περὶ τὰς 130 οἰκίας ... Αἱ ὁδοὶ εἶναι κάπως εὐρεῖαι καί ὀπωσδήποτε καθαραί. Ὑδωρ ὑπάρχει ἐπαρκές, πηγαῖον, διοχετευόμενον διὰ πηλίνων σωλήνων μὴ διερχομένων διὰ τοῦ χωρίου. Κτήρια Σχολῆς καί Νηπιαγωγείου ἐπαρκῆ καί κατάλληλα στεγάζοντα περὶ τοὺς 90 μαθητάς καί μαθητριάς. Ἰατρός καί ἐνταῦθα δέν ὑπάρχει.

Εἰς ἀπόστασιν 1/2 ὥρας ἀπὸ τῶν Ρεσιτνικίων καί ἀνατολικῶς αὐτῶν κεῖται τό μικρόν χωρίον Καγιατζίκι¹¹, μὲ 50 οἰκίας ... Κτήριο τῆς Σχολῆς παλαιόν καί ἀπεριποίητον μὲ 40 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς.

Μετά τό Καγιατζίκι, εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ἀπ' αὐτοῦ ὥρας, κεῖται ὁ Πολύγυρος, ἡ πρωτεύουσα τῆς Χαλκιδικῆς. Ἐκτισμένη ἡ κωμόπολις αὐτῆ ἐντὸς λεκανοπεδίου εὐρυτάτου καί ἀμφιθεατρικῶς ἐκ δύο λοφίσκων ὑπεκείμενων αὐτοῦ, ἀριθμεῖ περὶ τὰς 500 οἰκίας. Ἐχει ὁδοὺς εὐρείας ὀπωσδήποτε καί σχετικῶς καθαράς, τοῦ ἐνταῦθα ὑφισταμένου Δημαρχείου φροντίζοντος διὰ τό σάρωμα καί τὴν καθαριότητα αὐτῶν, ἅτινα ὁμως γίνονται ἀτελῶς ἔνεκα ἐλλείψεως ἐπαρκῶν πόρων ... Ὑδατα πηγαῖα ὑπάρχου ἐφθονα.

9. Λέξη δυσανάγνωστη.

10. Ἄγιος Πρόδρομος. Βλ. Ἐρατώ Ζέλλιου-Μαστοροκόστα, Ἡ παιδεία κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 87.

11. Παλαιόκαστρο.

Ἐνταῦθα παρατηρεῖται μία μεγάλη ἔλλειψις, ἡ ἔλλειψις σφαγείων, τῶν κρεοπωλῶν σφαζόντων τά ζῶα ἐντός τῶν ἰδίων οἰκιῶν. Μετά τοῦ κ. Δημάρχου καί τοῦ κ. Διευθυντοῦ τῆς Ἀστυνομίας ἐξελέξαμεν κατάλληλον μέρος, ἔξωθεν τῆς κωμοπόλεως, ἐν ᾧ ὑπάρχει ἄφθονον ὕδωρ, πρὸς ἀνέγερσιν καταλλήλου παραπήγματος, χρησιμοποιηθησομένου πρὸς τόν σκοπόν τούτον. Σχολή καινούργης καί ἐπαρκῆς, στεγάζουσα 400 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς. Ἴατροί ὑπάρχουν ἐνταῦθα τρεῖς· φαρμακοποιός οὐδεὶς.

Πρὸς νότον τοῦ Πολυγύρου, εἰς τρίωρον ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, καί εἰς τόν βυθόν τοῦ Τορωναίου κόλπου ὑπάρχουν τρεῖς συνοικισμοὶ κατοίκων Πολυγύρου, ὑπὸ τὴν γενικὴν ὀνομασίαν Κ α λ ὕ β ι α¹² Πολυγύρου, κατοικοῦμενα ὑπὸ γεωργῶν. Ὁ κυριώτερος συνοικισμὸς εἶναι ὁ τῶν Καναπνικίων λεγόμενος, ½ ὥραν τῆς θαλάσσης ἀπέχων, ὅστις ἀριθμεῖ περὶ τὰς 40 οἰκίας, ὧν οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἐκ φρέατος ἀνοικτοῦ. Μεταξὺ τοῦ συνοικισμοῦ τούτου καί τῆς θαλάσσης ὑπάρχει ἔλος παραθαλάσσιον μικτόν, 5 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἐκτάσεως, ἐξ οὗ καί οἱ παρατηρούμενοι τό θέρος ἐλώδεις ἐνταῦθα πυρετοί. Τό Σχολεῖον τοῦ συνοικισμοῦ τούτου, περιλαμβάνον περὶ τοὺς 25 μαθητάς καί μαθητριάς, εἶναι ἰσόγειον καί ὄλως ἀκατάλληλον, ὅπερ καί ἐγκατελείφθη ἐσχάτως, ἐνοικιασθέντος πρὸς τόν σκοπόν τοῦτον ἑνὸς δωματίου εἰς τόν δεύτερον ὄροφον μιᾶς τῶν καλυβῶν τούτων. Σημειωτέον ὅτι πολλαὶ καλύβαι εὐπορούντων γεωργῶν ἐνταῦθα εἶναι διώροφοι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας καλύβας ἄλλων μικρῶν χωρίων καί τοιφλικίων τῆς Χαλκιδικῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἰσόγειοι, ἄνευ πατώματος καί παραθύρων, ἐπικοινωνοῦσαι πολλάκις μετὰ τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ καλύβῃ εὐρισκομένου σταύλου.

Βορείως τῶν Καναπνικίων, εἰς ἀπόστασιν ½ ὥρας ἀπ' αὐτῶν, εὐρίσκεται ὁ δεύτερος συνοικισμὸς τῶν Πολυγυρινῶν Καλυβῶν Τσιγκρίκα καλούμενος, ὅστις ἀριθμεῖ 8 καλύβας. Ἐνταῦθα ὑπάρχει φρεάτιον ὕδωρ ἀνεπαρκές καί ἀκάθαρτον, καί ὡς ἐκ τούτου οἱ Καλυβιώται κατεσκεύασαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μεγάλων διαστάσεων λεκάνην διὰ τό πότισμα τῶν ζώων των, ἧτις πληροῦται ἐκάστοτε δι' ὑετίου ὕδατος ὅπερ παραμένον ἐκεῖ διαρκῶς στάσιμον καί λιμνάζον συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐλώδους μολύσματος ἐξ οὗ ὑποφέρουσιν οἱ ἐκεῖ οἰκογενειακῶς διαμένοντες ἀγρόται. Ὁ τρίτος συνοικισμὸς, ὁ Ποτιλδᾶς, βορείως τοῦ ἀνωτέρω κείμενος καί ἀπέχων ἀπ' αὐτοῦ μίαν περίπου ὥραν, περιλαμβάνει περὶ τὰς 15 καλύβας. Καί ἐνταῦθα ὑπάρχει φρεᾶρ ἀνοικτόν, ἐξ οὗ ὑδρεύονται οἱ κάτοικοι.

Ἀνατολικῶς τῶν Καλυβῶν τούτων τοῦ Πολυγύρου, καί εἰς ἀπόστασιν ὥρας ἀπ' αὐτῶν, ὑπάρχει ἕτερος συνοικισμὸς Πολυγυρινῶν, ὑπὸ τό ὄνομα Γερακινή, κατοικούντων εἰς 40 περίπου καλύβας. Ἐνταῦθα εὐρίσκονται

12. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ σήμερα ὑπάρχει τό χωριό Καλύβες.

καί τὰ ὁμώνυμα μεταλλεῖα μαγνησίτου. Ἡ ὑγιεινή κατάστασις τῶν ἐργατῶν τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ μεταλλεῖα ταῦτα εἶναι καλή. Εἰς τό διαμέρισμα τῶν δύο κλιβάνων, τό ἄριστα ἀεριζόμενον, ἐργάζονται 38 ἐργάται, ἐξ ὧν οἱ ἕξ εἶναι θερμοασταί. Τό ὅλον ἐν τῷ μεταλλεῖῳ τούτῳ ἐργάζονται 200-300 ἐργάται ἐργαζόμενοι 12 ὥρας ἡμερησίως μέ τινα ὅμως ἐν τῷ μεταξύ διαλειμματα. Ὑδρω φρεάτιον ὑπάρχει δι' ἀντλίας ἀντλούμενον· τό φρέαρ ὅμως δεῖται ἐπισκευῆς, ὡς ἀνοικτόν εἰς πολλά μέρη. Παρά τήν θάλασσαν ὑπάρχει ἔλος μικτόν μικρῶν διαστάσεων, ἐξ οὗ καί οἱ ἐλώδεις πυρετοί οἱ ἀναφαινόμενοι καί ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καί τῶν ἀγροτῶν. Ἡ ἔταιρεία τῶν μεταλλεῖων διατηρεῖ ἰατρόν καί φαρμακεῖον ἄνευ ὅμως φαρμακοποιοῦ. Παρά τήν θάλασσαν ὑπάρχει καί ἐν ἐλαιοτριβεῖον δι' ἀτιμομηχανῆς λειτουργοῦν καί ἀνήκον τῷ ἐμπόρῳ Χ^η Ὅσμάν. Τό κτήριον τοῦ ἐργοστασίου τούτου εἶναι καινουργές, ἰσόγειον καί ὀπισοδήποτε καθαρόν. Ἐργάζονται ἐνταῦθα 40 ἐργάται, ὧν ἡ ὑγιεινή κατάστασις εἶναι καλή.

Νοτίως τοῦ Πολυγύρου καί εἰς ἀπόστασιν τριῶρον ἀπ' αὐτοῦ κεῖται τό Μυριοφύτον, τοιφλίκιον ἐκ τριάκοντα καλιβῶν ἀποτελούμενον, ἰσογείων, μέ ἐνριχώρους ἀνλογύρους. Κάτωθεν αὐτοῦ, εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας, κεῖται τό τοιφλίκιον Ἄγιος Μάμας, ἀριθμοῦν 60 περίπου καλιβῶν τῆς πλείστας ἰσογείους. Ἀμφότερα τὰ τοιφλίκια τούτα ὑδρεύονται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν, τὰ δέ κτήρια τὰ χρησιμοποιοῦμενα ὡς Σχολεῖα εἶναι ὅλως ἀκατάλληλα.

Κάτωθεν τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, καί παραθαλασσίως, ἀπαντῶνται ἔλη πολλαπλᾶ, μεμονωμένα μέν φαινομενικῶς, συγκαίνωνοῦντα ὅμως ὑπογείως, ὡς δεικνύει ἡ μεταξὺ αὐτῶν χέρσος γῆ, ἡ διατηρουμένη πάντοτε ὑγρὰ καί τελματώδης. Τά ἔλη ταῦτα ἔχουν μεγάλας διαστάσεις, πλέον ἴσως τῶν 300 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἐκ τῶν γεινιάσεων τῶν ἐλῶν τούτων ἐξηγοῦνται καί οἱ μαστίζοντες ἐλώδεις πυρετοί τοῦς κατοίκους τοῦ Ἁγίου Μάμαντος καί Μυριοφύτου.

Χερσόνησος Κασσάνδρας

Αὕτη περιλαμβάνει 12 χωρία καί 25 μετόχια. Ἡ ἔδρα τῆς Κασσάνδρας, ἡ Βάλτα¹³, ἀριθμεῖ περί τῆς 300 οἰκίας· ἔχει δρόμους εὐρεῖς, ἀλλά ἀκαθάρτους. Ἐπί τουρκοκρατίας ὑπῆρχεν ἐνταῦθα Δημαρχεῖον, ὅπερ σήμερον δέν ὑφίσταται. Ὑδρεύεται ἐξ ὕδατος πηγίου διοχετευομένου διά πηλίνων σωλήνων ... Ἡ φυματίωσις ἐνταῦθα, κατά τῆς πληροφορίας τῶν ἰατρῶν, ἔχει λάβει ἀρκετάς διαστάσεις. Καί ἡ διάδοσις τῆς νόσου ὀφείλεται, κατά τῆς συλλεγείσας καταλλήλως πληροφορίας μου, εἰς τήν ἐκ Θεσσαλονίκης προσηθιαν παλαιῶν ἐνδνιμάτων, φορεμάτων, καί ἄλλων ἀντικειμένων, ἐκ τῶν πα-

13. Κασσάνδρεια.

λαιοπωλείων τῆς πόλεως ταύτης. Ἴατροί ἐν Βάλτῃ ὑπάρχουσι δύο· φαρμακοποιός οὐδεὶς. Σημειῶ δ' ἐνταῦθα ὅτι καθ' ἅπασαν τὴν χερσονήσον τῆς Κασσάνδρας ὑπάρχουσι 3 μόνον ἱατροί· οἱ δύο προορηθέντες τῆς Βάλτης, καὶ εἷς, ἄρτι ἐγκατασταθεὶς, ἐν Ἁγίᾳ Παρασκευῇ.

Ἐν Βάλτῃ τὸ κτήριον τῆς Ἀστικῆς Σχολῆς, στεγάζον περὶ τοὺς 150 μαθητάς, εἶναι ἀκαταλληλότατον ... Τὸ Νηπιαγωγεῖον ἐπίσης ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τὰ 120 νήπια.

Ἄθυρος. Παραθαλασσία κομόπολις κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας κειμένη ἐπὶ ὑψηλῆς καὶ γραφικωτάτης θέσεως, ἦν καθορίζουσιν, ὡς τὴν τῆς παλαιᾶς Ἀφύτσεως. Ἀριθμεῖ περὶ τὰς 130 οἰκίας· ἔχει τὰς ὁδοὺς εὐρείας ὀπωσδήποτε καὶ καθαράς. Σχολεῖα ἐπαρκῆ καὶ κατάλληλα μὲ 100 περίπου μαθητάς καὶ μαθητριάς. Παρὰ τὴν θάλασσαν ὑπάρχει μικρὸν ἔλος, περὶ τὰ 3 τετραγωνικά χιλιόμετρα ἐκτάσεως ... Κατὰ τὴν ἐκεῖσε ἄφιξίν μου παρετήρησα εὐάριθμα καὶ ἀσήμαντά τινα κρούσματα κοκκύτου. Ὑδωρ πηγαῖον ἄριστον.

Φούρκα. Κειμένη κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου, εἰς ἀπόστασιν ὥρας ἀπὸ τῆς Βάλτης, ἐντὸς στενῆς καὶ δενδροβοιθοῦς κοιλάδος, περιλαμβάνει 80 περίπου οἰκίας. Οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν, δι' ἰδίων ἕκαστος δοχείων ἐκ λευκοσιδήρου (κουβάδων), πρῶγμα ὄπερ γίνεται εἰς ὅλα τὰ χωρία τὰ ὑδρευόμενα ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν. Τὸ κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές ὀπωσδήποτε καὶ κατάλληλον, στεγάζον περὶ τοὺς 120 μαθητάς καὶ μαθητριάς. Νηπιαγωγεῖον ἀκατάλληλον στεγάζον 60 νήπια ...

Καλάνδρα. Χωρίον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου κείμενον καὶ ἀριθμοῦν περὶ τὰς 100 οἰκίας ... Οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἐκ δύο φρεάτων ἀνοικτῶν ἐντὸς τοῦ χωρίου εὐρισκομένων καὶ ἐκ μιᾶς πηγῆς ἔξω τοῦ χωρίου κειμένης, ἧς οἱ ὑδραγωγοὶ σωλῆνες δέν διέρχονται διὰ τοῦ χωρίου. Τὸ κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές καὶ ὀπωσδήποτε κατάλληλον μὲ 40 μαθητάς· Νηπιαγωγεῖον ἀνεπαρκές καὶ ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τὰ 70 νήπια.

Τσαπράνι¹⁴. Μικρὸν χωρίον ἐπὶ ὄρεινῆς, γραφικῆς καὶ δενδροφύτου τοποθεσίας κείμενον μὲ 40 οἰκίας. ἔχει ὁδοὺς ἀκανονίστους καὶ σχολιάς ... Τὸ κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές ἀκατάλληλον στεγάζον περὶ τοὺς 25 μαθητάς καὶ μαθητριάς. Ἐνταῦθα ὑπάρχουν δύο φρέατα, ἐν ἐπὶ τοῦ χωρίου καὶ μία πηγὴ ἔξω τοῦ χωρίου εὐρισκομένη μὲ ἀρκετὸν πόσιμον ὕδωρ. Πλησίον τῆς θαλάσσης οἱ Τσαπρανιωῖται ἔχουσι μικρὸν σννοικισμὸν, ἐκ 30 περίπου καλυβῶν, ὅστις ὑδρεύεται ἐξ ἀνοικτοῦ φρέατος, καὶ ὅστις ὀνομάζεται Ἄδρα-μερινά **Καλύβια.**

Κασσανδρινόν. Χωρίον ἀπέχον τῆς Φούρκας περὶ τὰ εἴκοσι πρῶτα

14. Σκυῶνη.

λεπτά· περιλαμβάνει περί τὰς 60 οἰκίας καὶ ὑδρεύεται ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων.

Χα νι ὠ τ η. Μικρὸν χωρίον ἐξ 24 οἰκιῶν, κείμενον ἐντὸς δάσους. Ἡ ὑδρευσις αὐτοῦ γίνεται ἐκ μιᾶς ἀνοικτῆς πηγῆς ἀκαθάρτου καὶ βριθούσης μασμάτων, ἔνεκα τοῦ ὁποίου παρατηρεῖται κατὰ καιροῦς ἐνταῦθα ἐπιδημία κοιλιακοῦ τύφου.

Π ο λ ὕ χ ρ ο ν ο ν. Χωρίον ἐξ 60 οἰκιῶν, ὑδρευόμενον καὶ τοῦτο ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων.

Π α ζ α ρ ά κ ι α¹⁵. Χωρίον ἐκ 40 οἰκιῶν ἀποτελούμενον, μέ ὕδωρ πηγαῖον καλῶς διοχετευόμενον. Εἶναι τὸ ὑγιεινότερον τῆς Κασσάνδρας χωρίον. Ἐνταῦθα παρατηρεῖται μακροβιότης μέχρι 100 ἐτῶν καὶ πλέον.

Ἄ γ ι ά Π α ρ α σ κ ε υ ή. Ἀριθμεῖ 150 οἰκίας· κεῖται δέ ἐπὶ γραφικωτάτης καὶ καταφύτου τοποθεσίας. Ἔχει ὁδοὺς εὐρείας ὁπωσδήποτε, ἀλλ' ἀκαθάρτους. Ὑδρεύεται ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων ἐν κακῇ καταστάσει εὐρισκομένων ... Τὰ ὕδατα τῶν φρεάτων τούτων ἐνκόλως οὕτω μολύνονται, ἐξ οὗ ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἐνδημικῶς ἐνταῦθα παρατηρούμενος κοιλιακὸς τύφος ... Σχολή μετὰ Νηπιαγωγείου μέ 135 μαθητὰς καὶ μαθητριάς ἀνεπαρκῆς καὶ ἀκατάλληλος.

Κ α ψ ὄ χ ω ρ α¹⁶. Χωρίον κείμενον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας καὶ ἀπέχον τῆς θαλάσσης περί τὰ 20' λεπτά, ἀριθμεῖ 80 περίπου οἰκίας. Τὸ χωρίον τοῦτο μαστίζεται ὑπὸ τῆς ἐλομιάνσεως, ἣτις ὀφείλεται εἰς τὰ ἀπέραντα ἔλη τὰ σχηματισθέντα εἰς τὸν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς θαλάσσης χώρον. Τὰ ἔλη ταῦτα κατὰ μέγα μέρος ὀφείλονται εἰς τὰ κατὰ τὸν χώρον τοῦτον εὐρισκόμενα καὶ λειτουργοῦντα κεραμοποιεῖα, ἔχουν δ' ἔκτασιν 200 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἐνταῦθα πολυπληθεῖς καὶ μεγάλων διαστάσεων σγκαῖ, ἐμποδίζουσαι διὰ τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ πυκνοῦ αὐτῶν φυλλώματος τὴν διεϊσδυσιν τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων καὶ τοῦ ἀερισμοῦ τοῦ κάτωθεν αὐτῶν ἐδάφους, ὅπερ διατηρεῖται πάντοτε ἕγρον καὶ τελματώδες. Δάσος δέ ἐκ πεύκων, ἐπίσης πυκνόν, κείμενον μεταξὺ τοῦ χωρίου τούτου καὶ τῆς θαλάσσης ἀποκλείει τὸν νότιον ἄνεμον, καὶ οὕτω τὸ χωρίον τοῦτο δέν ἀερίζεται ἐπαρκῶς. Ἡ Καψόχωρα, ὡς ἐκ τῶν φοβερῶν καταστροφῶν, ἃς ἐπιφέρει ἐκάστοτε ἐνταῦθα ἡ ἐλομιάνσις, κινδυνεύει νὰ ἐξαλειφθῆ ἐκ τοῦ χάρτου. Δέκα καὶ πέντε οἰκίας εὔρον κενὰς ἐνοίκων, θανόντων ἀπάντων ἐκ τῆς φοβερῆς ταύτης μάστιγος. Πάντες δέ σχεδόν οἱ κάτοικοι, ἐκτὸς τῆς χαρακτηριστικῆς ἐκ τῆς ἐλομιάνσεως χροιάς, παρουσιάζουν καὶ ὑπερτροφίαν τῆς σπληνός. Οἱ κάτοικοι γνωρίζοντες ὅτι τὰ ὑπάρχοντα ἐκεῖ ἔλη εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ, κατεσκεύασαν πρό πενταετίας διώρυγα διήκουσαν ἀπὸ τινος ἐκεῖ πλησίον εὐρισκομένου χειμάρρου μέχρι τῶν κεραμοποιείων ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐπιχωματώσεως τῶν ἐλῶν. Ἡ διώρυξ ὁμως αὕτη ἀπέ-

15. Κροτοπηγή.

16. Πευκοχώρι.

τυχε τοῦ σκοποῦ, δι' οὗ προωρίσθη, καθότι ἐγένετο ὑπό τῶν ἰδίων χωρικῶν ἄνευ ἐπιβλέψεως εἰδικοῦ. Ὑδωρ ἐν Καφοχώρᾳ ὑπάρχει πηγαῖον. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές καί κατάλληλον στεγάζον περί τούς 40 μαθητάς.

Π α λ η ο ὕ ρ ι. Κατά τήν ἀνατολικήν πλευράν τῆς χερσονήσου καί τοῦτο κείμενον περιλαμβάνει 110 οἰκίας ... Τό χωρίον τοῦτο ὑδρεύεται ἐξ ἑνός ἀνοικτοῦ φρέατος ἐν κακῇ καταστάσει εὐρισκομένου, καί ἐκ μιᾶς πηγῆς χρηζούσης ἐπισκευῆς. Σχολεῖον ἀνεπαρκές καί ἀκατάλληλον μέ 8 μαθητάς καί μαθητρίας.

Ἐλη τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας

Ἐκτός τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων ἐλῶν, τῶν παρατηρουμένων παρὰ τήν Καφοχώραν καί τήν Ἄθυτον, ἀπαντῶνται καί τά ἐξῆς ἐν Κασσάνδρᾳ ἔλη:

Α΄.) Τό κατά τήν δυτικὴν παραλίαν τῆς χερσονήσου καί εἰς ἀπόστασιν 8 χιλιομέτρων ἀπό τοῦ Ἴσθμοῦ αὐτῆς ἔλος, τό ἐντός τῆς περιφερείας τοῦ Μετοχίου Σταυρονικήτα εὐρισκόμενον, ὄπερ καταλαμβάνει ἕκτασιν 4 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Τό ἔλος τοῦτο μικρόν τῆς παραλίας ἀπέχον εἶναι μικτόν. Ὡς ἐκ τῆς μικρᾶς δέ γειτνιάσεως αὐτοῦ καί πρὸς τά μετόχια Διονυσίου, Ἐσφιγμένου, Καρακάλλου, Σιμωνόπετρας καί Δοχειαρίου, οἱ ἐλώδεις πυρετοί, ὑφ' ὄλας αὐτῶν τὰς μορφάς, ἐνδημοῦσιν εἰς τά ἀνωτέρω μετόχια. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι εἰς τήν θέσιν ἀκριβῶς τοῦ μετοχίου Σταυρονικήτα ὑπῆρχε τῷ 1820 κωμόπολις Πίνακας καλουμένη, ἥτις καί κατεστράφη τελείως ὑπό τῆς ἐλομιάνσεως, ὀλιγίστων κατοίκων περισωθέντων καί μετοικησάντων εἰς ἄλλα χωρία τῆς Κασσάνδρας καί ἰδίᾳ εἰς Ἄθυτον, ἔνθα εὐρίσκονται καί σήμερον κάτοικοι ὑπό τήν ἐπωνυμίαν Πινακιῶται.

Β΄.) Νοτίως τοῦ προηγουμένου, καί εἰς ἀπόστασιν ½ ἀπ' αὐτοῦ ὥρας, κατά τήν αὐτὴν τῆς χερσονήσου πλευράν, ἀπαντᾶται ἔλος ἑνός μέχρι δύο τετραγωνικῶν χιλιομέτρων καί πλάτους 10-15, ὑπό τό ὄνομα Μεγάλῃ Κύψια, περιλαμβανόμενον ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ μετοχίου Ξενοφάντος. Τό ἔλος τοῦτο ὀφείλεται εἰς ἀβαθῆ χεῖμαρρον ἀναδίδοντα ἐκ τοῦ πυθμένος αὐτοῦ ὕδατα παραμένοντα στάσιμα.

Γ΄.) Πρὸς νότον τοῦ προηγουμένου καί κατά τήν αὐτὴν παραλίαν τῆς χερσονήσου, παρὰ τήν θέσιν «Σίβυρις» ἀπαντᾶται ἔλος παραθαλάσιον, μικτόν, ἐκτάσεως 4 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων περίπου, συνεχόμενον μέ ἀβαθῆ χεῖμαρρον κατερχόμενον ἐκ Βάλτης.

Δ΄.) Κατωτέρω τοῦ προηγουμένου εἰς τήν θέσιν «Μπαξέδες» (ἐπίνειον Φούρκας) εὐρίσκονται μικρά μεμονωμένα ἔλη ὀφειλόμενα εἰς συγκέντρωσιν ὑετίων ὑδάτων, ἔνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ ἐδάφους, καταλαμβάνοντα ἕκτασιν 3-4 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Ε΄.) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας, καὶ νοτιώτερον τῆς Καφοχώρας, ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ μετοχίου Ἰσθμίου (Ἰσθμίων) ὑπάρχει μέγα ἔλος χειμερινόν παραθαλάσσιον, ἐκ 1000 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἀποτελούμενον, ὅπερ τό θέρος κατὰ τό πλεῖστον ἀποξηραίνεται. Τό ἔλος τοῦτο μικρόν, ὡς προείπον, ἀπέχον τῆς Καφοχώρας, συντελεῖ καί τοῦτο εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κακοῦ, ὕφ' οὗ μαστίζεται τό χωρίον τοῦτο.

Χερσόνησος Λόγγου (Σιθωνία)

Ἡ δευτέρα αὕτη τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσος περιλαμβάνει 2 μόνον χωρία καί 12 μετόχια.

Συγκιά. Οἰκίαί περίπου 400. Ὑδρεύεται ἐξ ἑνός μόνον φρέατος καί τούτου ἀνοικτοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου καί τά ζῶα ποτίζονται, καί πέριξ τοῦ ὁποίου πλύνουσιν αἱ γυναῖκες τά φορέματα. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς, ὡς καί τό τοῦ Νηπιαγωγείου ἀμφότερα ἀνεπαρκῆ καί ἀκατάλληλα, στεγάζοντα 260 περίπου μαθητάς καί μαθητρίας. Παρατηρήθησαν κατὰ τὴν εἰς Συγκιάν ἀφιξίν μου εὐάριθμά τινα καί ἀσήμαντα κρούσματα κοκκύτου. Καί ἐνταῦθα κατὰ τὰς καταλλήλους ληφθείσας πληροφορίας μου ἡ φυματίωσις ἔχει λάβει διαστάσεις, ἔνεκα τῆς μοιρολατρίας τῶν κατοίκων καί τῆς ἔνεκα ταύτης μὴ λήψεως παρ' αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων μέτρων προφυλάξεως. Ἐν Συγκιᾷ ὑπάρχει εἷς ἰατρός· φαρμακοποιός οὐδεὶς.

Παρθενών. Χωρίον ἐξάωρον τῆς Συγκιάς ἀπέχον ἐπὶ ὑψηλῶν καί δενδροφυτῶν λόφων ἐκτισμένον καί ἀριθμοῦν περί τὰς 80 οἰκίας. Ὑδωρ πόσιμον ὑπάρχει, ἔξω τοῦ χωρίου, πηγαῖον καί ἀρκετόν. Τό κτήριον τῆς Σχολῆς ἐπαρκές καί κατάλληλον περιλαμβάνον περί τούς 50 μαθητάς καί μαθητρίας.

Ἐλη Λόγγου

Α΄.) Τό κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου καί παρὰ τό Ἰσθμικόν (Παντοκρατορινόν) μετόχιον εὕρισκόμενον ἔλος, ἀπέχον τῆς Συγκιάς 3 περίπου ὥρας, καί ἔχον ἕκτασιν 10-15 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Β΄.) Τό κατὰ τὴν αὐτὴν πλευρὰν καί βορειότερον τοῦ προηγουμένου εὕρισκόμενον ἔλος, τό «Ἀλατόμπαρα» ὑπὸ τῶν χωρικῶν καλούμενον, ὡς χρησιμοποιούμενον ἄλλοτε ὡς ἀλυκή. Τοῦτο ἔχει ἕκτασιν 20 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Γ΄.) Τό βορειότερον τοῦ ἀνωτέρω εὕρισκόμενον καί ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ μετοχίου Γρηγορίου (Βαλαβάνη), ἔχον ἕκτασιν 250 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Δ΄.) Τό πλησίον τοῦ προηγουμένου εὕρισκόμενον καί ἀποτελούμενον ἐκ 50 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Ε΄.) Τό βορειοδυτικῶς τοῦ μετοχίου Γρηγορίου εὐρισκόμενον κατά τήν θέσιν Μονούχου παραθαλάσσιον ἔλος ἐκ 50 τετραγωνικῶν περίπου χιλιομέτρων ἀποτελούμενον καί

ΣΤ΄.) Τό 20' ἀπέχον ἀπό τοῦ Παντοκρατορινοῦ μετοχίου καί νοτίως αὐτοῦ εὐρισκόμενον ἔλος, ἔχον ἕκτασιν 10-15 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Νικ ἡ τ η. Εἰς τόν βυθόν τοῦ Τορωναίου κόλπου κειμένη καί ὥρας διάστημα ἀπό τῆς θαλάσσης ἀπέχουσα, εἶναι ἐκτισιμένη ἐντός εὐρείας χαράδρας γυμνῆς καί πετρώδους. Ἔχει 240 περίπου οἰκίας. Ὑδρεύεται ἐκ δύο πηγῶν, ἐν οἷς τό ὕδωρ διοχετεύεται διά σιδηρῶν σωλήνων. Κτήρια Σχολείων καί Νηπιαγωγείου ἐπαρκῆ καί κατάλληλα στεγάζοντα περί τούς 170 μαθητάς καί μαθητριάς. Παρά τήν θάλασσαν ὑπάρχει ἔλος χειμερινόν ἐκτάσεως 10-15 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἐνεκα τῆς γειτνιάσεως τοῦ ἔλους τούτου καί τῶν πολλῶν ἐντός τοῦ χωρίου λιμναζόντων ὑδάτων, ὡς ἐκ τῆς ἀνωμαλίας τῶν ὁδῶν, παρατηροῦνται καί ἐνταῦθα ἐλώδεις πυρετοί.

Ἄ γ ι ο ς Ν ι κ ὸ λ α ο ς. ½ ὥραν βορειοανατολικῶς τοῦ προηγουμένου καί εἰς τόν βυθόν τοῦ Συγγιτικοῦ κόλπου κείμενον τό χωρίον τοῦτο, ἀπέχει τῆς θαλάσσης ½ περίπου ὥραν. Ἔχει οἰκίας 250 περίπου. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τό Νεκροταφεῖον εὐρίσκεται ἐντός τοῦ περιβόλου τῆς Ἐκκλησίας καί παρά τό Σχολεῖον, ὅπερ στεγάζει περί τούς 180 μαθητάς καί μαθητριάς καί εἶναι τελείως ἀνεπαρκές καί ἀκατάλληλον.

Ὁ ρ μ ὕ λ ι α. ½ ὥραν ἀπό τῆς θαλάσσης ἀπέχουσα καί τρίωρον δυτικῶς ἀπό τῆς Νικητῆς ἀριθμεῖ 300 περίπου οἰκίας. Ἔχει ὁδούς εὐρείας καί καθαράς ὅπωςδήποτε. Ὑδρεύεται καί αὕτη ἐκ δύο ἀνοικτῶν φρεάτων. Παρά τήν Ὅρμιυλίαν διασχίζει τήν ὁμώνυμον κοιλάδα ὁ Χαβρίας ποταμός, ὅστις, πλημμυρῶν συχνάκις, καταλαμβάνει μέγα μέρος τῆς πεδιάδος σχηματίζων πολλαχοῦ λακκώματα, ἔνθα παραμένουσι τά ὕδατα στάσιμα. Ἐνεκα τούτου παρατηροῦνται καί ἐνταῦθα ἐλώδεις πυρετοί ὑφ' ὅλας αὐτῶν τὰς μορφάς. Ἡ φυματίωσις ἐπίσης ἔχει λάβη καί ἐνταῦθα διαστάσεις. Τό κτήριο τῆς Σχολῆς καινούργές καί καταλληλότατον στεγάζει περί τούς 250 μαθητάς καί μαθητριάς.

Τουρκικοί συνοικισμοί

Κ α ρ κ ἄ ρ α¹⁷. Τό τρίωρον ἀπό τοῦ Πολυγύρου ἀπέχον καί νοτίως αὐτοῦ κείμενον χωρίον τοῦτο, ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κεχωρισμένων συνοικισμῶν. Ὅμοιοὶ οἱ τρεῖς οὔτοι συνοικισμοί περιλαμβάνουσι περί τὰς 120 οἰκίας, ἀραιῶς ἐκτισιμένας μέ εὐρυτάτους αὐλογύρους ἐσπαρμένους ἰδίως διά σιτηρῶν. Δρόμοι εὐρεῖς καί ὅπωςδήποτε καθαροί. Ὑδρεύεται ἐξ 8 ἀνοικτῶν φρεάτων. Τό κτήριο τῆς Σχολείου εὐρύχωρον μέ 40 περίπου μαθητάς.

17. Σήμαντρα.

Βρωμόσυρτα¹⁸ (Βρούμ Συρτά). Πρὸς νότον τῆς Καρκάρας μίαν ὥραν ἀπ' αὐτῆς ἀπέχον, ἀριθμεῖ 25 οἰκίας. Φρέατα καὶ ἐνταῦθα ἀνοικτά. Σχολεῖον ἐπαρκές μὲ 20 μαθητάς. Ὑπάρχει ἐνταῦθα καὶ μία πηγή μὲ ἀρκετόν καὶ καλόν ὕδωρ.

Εἰς τὴν περιφέρειαν Καρκάρας καὶ Βρωμοσύρτων ὑπάρχουν καὶ τὰ ἐξῆς μικρὰ χωριά καὶ τσιφλίκια, ἅπαντα τουρκικά, ὑδρευόμενα καὶ ταῦτα ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν.

Σεκεμελῆ με 10 οἰκίας, Ἄκ Μπουνάρ με 15, Μπαρακλῆ με 15, Παζαρχλῆ με 12, Καρά Τεπέ με 20, Σουφλάρ με 20, Πόζαλα με 25, Δομπρολοῦ με 15, καὶ Δαουτλοῦ με 15.

Πορταριά. Τσιφλίκιον μὲ 56 οἰκίας, ἅπασαι ἰσόγειοι καὶ ἄνευ παραθύρων, ὡς συνήθως εἶναι κατασκευασμένα αἱ οἰκίαι τῶν τσιφλικιῶν. Κεῖται νοτιοανατολικῶς τῶν Βρωμοσύρτων εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ἀπ' αὐτοῦ ὥρας καὶ $\frac{3}{4}$ τῆς ὥρας ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Ὑδρεύεται ἐξ ἀρτεσιανῶν ὑδάτων ἀφθόνων καὶ καθαρῶν ... $\frac{1}{2}$ ὥραν μακρὰν αὐτοῦ καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν ὑπάρχει μικρὸς συνοικισμὸς ἀνήκων τῷ αὐτῷ ἰδιοκτήτῃ ἐξ 8-10 καλυβῶν ἀποτελούμενος καὶ Γκαργῆ λιμάνι¹⁹ καλούμενος. Μεταξὺ τούτου καὶ τῆς Πορταριάς ὑπάρχει μέγα ἔλος ἐκ 250 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, ἐξ οὗ καὶ οἱ μαστίζοντες τὴν τε Πορταριάν καὶ τὰ πλησιόχωρα ἐλώδεις πυρετοὶ. Σχολεῖον καινουργές καὶ κατάλληλον στεγάζον περὶ τοὺς 55 μαθητάς καὶ μαθητριάς.

Βραστά²⁰. Τὸ τρίωρον ἀπὸ τοῦ Πολυγύρου καὶ ἀνατολικῶς αὐτοῦ κείμενον χωρίον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ 300 περίπου οἰκιῶν ... Ὑδρεύονται ἐκ 2 πηγῶν ἐκτός τοῦ χωρίου κειμένων. Σχολεῖον παλαιόν καὶ ἐτοιμόροπον στεγάζον περὶ τοὺς 150 μαθητάς καὶ μαθητριάς. Ὡς ἐν παρόδῳ ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ ὑπάρχει ἀπὸ τινῶν ἐτῶν νόσος τις εἰς τὰς συκαμινέας καταστρεπτικωτάτη, ἣ ὁποία στερεῖ τοὺς καὶ ἐκ τῆς σπρωτροφίας ζῶντας χωρικοὺς ἀρκετῶν προσόδων.

Λοῦκοβη²¹. Δύο ὥρας μακρὰν τοῦ προηγουμένου καὶ βορειοανατολικῶς αὐτοῦ κείμενον χωρίον τοῦτο, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Χολωμῶντος, ἔχει οἰκίας 150 ... Ὑπάρχουν ἐνταῦθα ἀρκετὰ πηγαί, ὧν τὸ ὕδωρ κακῶς διοχετεύεται. Σχολεῖον ἐπαρκές μὲν ἀλλὰ κακῶς ἀερίζομενον καὶ φωτιζόμενον, ἀριθμοῦν περὶ τοὺς 120 μαθητάς καὶ μαθητριάς.

Τουπλικια²². Τὸ τρίωρον περίπου ἀπὸ τοῦ Πολυγύρου ἀπέχον χωρίον

18. Ἅγιος Παντελεήμων.

19. Στὴν τοποθεσία αὐτὴ ἔχουν κτισθεῖ τὰ Ν. Μουδανιά.

20. Τὰ Βραστά καὶ τὰ χωριά πού ἀκολουθοῦν δέν εἶναι τουρκικοὶ συνοικισμοὶ ἢ χωριά. Τουρκικὸ χωριὸ εἶναι μόνον ὁ Δερέ μαχαλάς.

21. Ταξιάρχης.

22. Γεροπλάτανος.

τοῦτο καί κατά τάς δυτικᾶς ὑπωρείας τῆς λοφοσειρᾶς τῆς συνεχομένης τῶ Χολωμῶντι κείμενον, ἔχει 80 περίπου οἰκίας. Ὑδωρ ἄφθονον ἀναβλύζον ἐκ βράχου ἐντός τοῦ χωρίου κείμενον καί κατακλύζον τάς ἀπεριποιήτους ὁδοῦς αὐτοῦ ... Ὑδρεύεται καί ἐκ πηγῆς καλῶς διατηρουμένης. Σχολεῖον ἐπαρκές καί κατάλληλον μέ 30 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς.

Σιποτνίκια²³. 1/4 ἀνατολικῶς τοῦ προηγουμένου κείμενον ἀριθμεῖ περί τάς 80 οἰκίας. Αἱ ὁδοί αὐτοῦ εἶναι εὐρεῖαι ὀπωσδήποτε καί καθαραί. Ὑδρεύεται ἐκ δύο πηγῶν καλῶς διατηρουμένων, ὧν οἱ ὑδραγωγοί σωλῆνες δέν διέρχονται διά τοῦ χωρίου ... Σχολεῖον ἐπαρκές μέν διά τούς 50 μαθητάς, ἀλλ' ἀκατάλληλον.

Παλιόχωρα. 1/4 ἀπό τοῦ προηγουμένου ἀπέχον καί ἀνατολικῶς αὐτοῦ κείμενον, εἶναι ἐκτισμένον ἐπί τῶν πλευρῶν εὐρείας χαράδρας καί περιλαμβάνει περί τάς 120 οἰκίας ... Σχολεῖον ἀκατάλληλον ἐντελῶς στεγάζον περί τούς 100 μαθητάς καί μαθητριάς.

Γκριμία²⁴. 2ωρον περίπου ἀπό τοῦ προηγουμένου ἀπέχον, εἶναι ἐκτισμένη ἐπί τῆς ἐτέρας πλευρᾶς εὐρυτάτης χαράδρας, ἣν διατρέχει εὐρύς χεῖμαρρος, ὅστις πλημμυρῶν συχνάκις κατασκάπτει τό ἔδαφος σχηματίζων πολλαχοῦ λακκώματα, ἔνθα παραμένουν στάσιμα τά ὕδατα ... Ὑδωρ φρεάτιον ὄλως ἀκατάλληλον πρός πόσιν, ἐνεκα ... τοῦ ἀνοικτοῦ φρεάτος, ἐξ οὗ ποτίζουσι καί τά ζῶα. Ὑπάρχει ἔξω τοῦ χωρίου πηγὴ καλή, κατεστραμμένη ὁμως. Σχολεῖον ἐπαρκές καί κατάλληλον μέ 40 μαθητάς καί μαθητριάς.

Δερέμαχαλάς. Χωρίον τουρκικόν 1/2 ὥραν ἀπό τῆς Γκριμίας ἀπέχον. ἔχει τάς ὁδοῦς εὐρείας, ὡς ἐκ τῶν ἀραιῶν ἐκτισμένων οἰκιῶν ἔχουσῶν εὐρυτάτους ἀυλογύρους ἐσπαρμένους διά σιτηρῶν. Ὑδρεύονται ἐκ φρεάτος ἀνοικτοῦ. Τό σχολεῖον κατάλληλον μέ 20 μαθητάς.

Σανά. 2ωρον ἀπό τοῦ προηγουμένου ἀπέχον καί νοτιοδυτικῶς αὐτοῦ κείμενον ἔχει 60 οἰκίας ἑλληνικάς καί 25 τουρκικάς. Ὑδρεύεται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν. Εἰς τό ἔν ἐξ αὐτῶν ἐτοποθετήθησαν πρό καιροῦ 4 ἀντλία αἱ ὁποῖαι ὁμως, ὡς τοποθετηθεῖσαι ὑπό ἀδαοῦς, δέν λειτουργοῦσι καλῶς, τό δ' ἐξαγόμενον ὕδωρ εἶναι βορβορῶδες καί ἀκάθαρτον. Εἰς ἀπόστασιν 1200 περίπου μέτρων ἀπό τοῦ χωρίου ὑπάρχει πηγὴ μέ ὕδωρ ἄφθονον ... Σχολή ἐπαρκῆς καί κατάλληλος μέ 25-30 μαθητάς.

Δουμπιά. 1/4 μακρᾶν καί δυτικῶς τοῦ προηγουμένου κείμενον μέ 100 περίπου οἰκίας. ἔχει ὁδοῦς εὐρείας καί καθαράς ... Ὑδωρ πηγαῖον ἄφθονον. Σχολή ἐπαρκῆς μέν διά τούς 25 μαθητάς, ἀλλ' οὐχί καί κατάλληλος. 1/2 ὥραν βορειοδυτικῶς τῶν Δουμπιῶν καί παρὰ τό Ζαγκλιβέριον ὑπάρχει ἔλος μέγα 1000 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων ἐκτάσεως «βρωμολίμνη» ὑπό

23. Ριζά.

24. Κοήμη.

τῶν χωρικῶν καλούμενον, ἐξ οὗ καί οἱ ἐλώδεις πυρετοί οἱ μαστίζοντες τά πλησιόχωρα αὐτῇ χωρία.

Ρ α β νά²⁵. Τό τρίωρον ἀπό τῶν Δουμπιῶν ἀπέχον καί νοτιοδυτικῶς αὐτῶν κείμενον τοῦτο χωρίον ἔχει 100 περίπου οἰκίας· ὁδούς ὅπωςδήποτε εὐρείας καί καθαράς ... Ὑδρεύεται καί τό χωρίον τοῦτο ἐξ ἀνοικτῶν φρεάτων ἐνκόλως δυναμένων νά μολυνθῶσι. ½ ὥραν ἔξω τοῦ χωρίου ὑπάρχει πηγή μέ ἄφθονον ὕδωρ. Σχολεῖον ἀνεπαρκές καί ἀκατάλληλον μέ 100 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς.

Λ ε ι β ἄ δ ι. Ζωρον νοτιοδυτικῶς ἀπέχον τοῦ προηγουμένου καί ἀμφιθεατρικῶς ἐπί καταφύτου λόφου ἐκτισμένον ἀριθμῆι 300 περίπου οἰκίας. Ἐχει ὁδούς εὐρείας ὅπωςδήποτε καί καθαράς. Ὑπάρχουν δύο φρέατα καί δύο πηγαί, ἐξ ὧν ὑδρεύεται· αἱ πηγαί ὁμως χηρῶσιν ἐπισκευῆς. Τά φρέατα εἶναι ἐνταῦθα ἀνοικτά ... Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡμιτελές τό νέον κτήριον τῆς Σχολῆς. Τό παλαιόν κτήριον, τό νῦν χρησιμοποιούμενον ὡς Σχολεῖον, εἶναι ἀκατάλληλον καί ἀνεπαρκές διά 200 περίπου μαθητάς καί μαθητριάς.

Π ε ρ ι σ τ ε ρ ἄ. Ἐπί τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Χορτιάτου κειμένη, καί ἐπί πετρώδους λόφου, ἔχει 130 περίπου οἰκίας. Ὑδατα ἄφθονα πηγαῖα, κατακλύζοντα τάς ἀνωμάλους πετρώδεις ... ὁδούς αὐτῆς. Σχολεῖον ἀνεπαρκές καί ἀκατάλληλον στεγάζον περί τούς 75 μαθητάς καί μαθητριάς.

Ἐνταῦθα λήγει ἡ ἀνά τήν Χαλκιδικήν νομοϊατρική περιοδεία μου. Ὑπολείπεται ἤδη τό βόρειον μέρος τῆς Χαλκιδικῆς καί τό Ἅγιον Ὅρος.

Δέν θεωρῶ ἄσκοπον, Κύριε Νομάρχα, νά ἐπαναλάβω καί ἐνταῦθα τάς γενικῶς ἐκείνας παρατηρήσεις μου, ἄς ὑπέβαλον ὑμῖν διά τῆς ἀπό τῆς 15ης Φεβρουαρίου ἐ.ἔ. ὑποβληθείσης ἐκ Πολυγύρου συνοπτικῆς ἐκθέσεώς μου, καί αἵτινες ἀφορῶσι πάσας τάς κωμοπόλεις καί τά χωρία τῆς Χαλκιδικῆς, ἅτινα περιῆλθον.

Α΄.) Ὅτι οὐδέν ὀξύ μολυσματικόν νόσημα παρετήρησα εἰς τάς κωμοπόλεις καί τά χωρία, ἅτινα ἐπισκέφθην, ἐκτός εὐαρίθμων καί ἀσημάντων τινῶν κρουσμάτων κοκκύτου παρατηρηθέντων ἐν Ἀθήνῃ, Σνικῆ καί Ὁρμυλία.

Β΄.) Ὅτι εἰς ἀπάσας ταύτας τάς κωμοπόλεις καί τά χωρία τό σάρωμα τῶν ὁδῶν ἢ οὐδόλως γίνεται, ἢ λίαν σπανίως καί πλημμελῶς, εἰς τινα δέ χωρία, οἱ χοῖροι ἐλευθέρως περιφερόμενοι ἀνά τάς ὁδούς ἐκτελοῦν χρέη ὁδοκαθαριστῶν.

Γ΄.) Ὅτι τά πλεῖστα τῶν χωρίων ὑδρεύονται ἐκ φρεάτων ἀνοικτῶν, εὐκόλως δυναμένων νά μολυνθῶσι.

Δ΄.) Ὅτι εἰς τά πλεῖστα τῶν χωρίων τούτων τά κτήρια, τά ὡς Σχολεῖα χρησιμοποιούμενα εἶναι ἀνεπαρκέστατα καί τελειῶς ἀκατάλληλα· τό δέ σά-

ρωμα τούτων γίνεται ὑπό τῶν μικρῶν μαθητῶν καί μαθητριῶν.

Ε΄.) Ὅτι εἰς τά πλεῖστα τῶν χωριῶν τούτων οὔτε ἀπόπατοι, οὔτε βόθροι, οὔτε ὄχετοί ὑπάρχουσι.

ΣΤ΄.) Ὅτι εἰς τάς κωμοπόλεις, εἰς ἅς γίνεται μικρά ἢ μεγάλη κατανά-
λωσις κρέατος, σφαγεῖα δέν ὑπάρχουσι, τῶν κρεοπωλῶν σφαζόντων τά ζῶα
ἐντός τῶν ἰδίων οἰκιῶν των, ὡς τοῦτο γίνεται καί ἐν αὐτῷ τῷ Πολυγύρῳ.

Ζ΄.) Ὅτι ἡ φυματίωσις, καί πρό παντός ἡ ἐλομίανσις μαστίζουσι πολλά
τῶν ἀναφερομένων χωριῶν ...

Καί ἤδη, ἐπιτρέπατέ μοι Κύριε Νομάρχα, ὅπως ὑποβάλω ὑμῖν τήν γνώ-
μην μου περί τῶν μέτρων ἐκείνων ἅτινα θεωρῶ κατάλληλα καί ἀπαραίτητα
διά τήν βελτίωσιν τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἧς διατελοῦσι νῦν οἱ τῆς
Χαλκιδικῆς κάτοικοι.

Ἐκτός τῆς πανθομολογουμένης καί ἀπαραιτήτου ἀνάγκης τῆς βελτιώ-
σεως τῆς ἀθλίας πράγματι καταστάσεως τῆς συγκοινωνίας ἐν Χαλκιδικῇ
ἥτις θέλει συντελέσῃ εἰς τό νά βελτιώσῃ τήν θέσιν καί νά αὐξήσῃ τήν εὐμά-
ρειαν καί εὐημερίαν τῶν κατοίκων αὐτῆς, καί ἥτις θέλει προσέτι διευκολύνη
πολύ, ἐκτός τῶν ἄλλων ὑπηρεσιῶν, καί τό ἔργον τῆς Ὑγειονομικῆς ὑπηρε-
σίας, εἶναι ἀνάγκη ἐπίσης:

Α΄.) Νά ἐφαρμοσθῇ αὐστηρῶς ἡ ἀστυνομική διάταξις περί καθαριότητος
βόθρων, ὄχετῶν κ.τ.τ. εἰς ἀπάσας τάς κωμοπόλεις καί τά χωρία τῆς Χαλκι-
δικῆς.

Β΄.) Νά ληφθῇ πρόνοια περί καλύψεως τῶν ἀνοικτῶν φρεάτων, ἐξ ὧν
ὑδρεύονται τά διάφορα χωρία, καί περί ἐφοδιασμοῦ αὐτῶν δι' ἀντλιῶν.

Γ΄.) Νά ληφθῇ πρόνοια περί ἀποξηράνσεως τῶν διαφόρων ἐλῶν, ἰδία τῆς
Καψοχώρας, ἥτις ἀπειλεῖται διά τελείας καταστροφῆς, ἐάν ἐξακολουθήσῃ
διατελοῦσα ὑπό τάς αὐτάς χειρίστας ὑγιεινάς συνθήκας.

Ε΄.) Νά συστηθῇ εἰς τάς κατά τόπους ἀστυνομικάς ἀρχάς, ἵνα μὴ ἐπιτρέ-
πουν εἰς τούς κατοίκους, ἰδίως τῶν κωμοπόλεων, νά ἐπισκευάζωσιν ἢ νά κτί-
ζωσι τάς ἑαυτῶν οἰκίας καταλαμβάνοντες χῶρον τῶν δημοσίων ὁδῶν, ὡς
τοῦτο σήμερον γίνεται, καθόσον αἱ ὁδοί στεναί καί σκολιαί νῦν οὔσαι, γίνον-
ται οὕτω στενότεραι καί σκολιώτεραι, πράγμα, ὅπερ θεωρεῖται ἐπιβλαβές διά
τήν δημοσίαν ὑγείαν.

Εὐπειθέστατος

Γ. Παπανικολάου

Νομοϊατρός Θεσσαλονίκης

SUMMARY

E. Zelliou-Mastorokosta, *The Report of Doctor G. Papanikolaou about Chalkidiki*.

The report of Doctor George Papanikolaou, head physician of the prefecture, is sent to the prefecture administrator of Thessaloniki, because in the year 1914 when the report was written, Chalkidiki was under the administrative command of Thessaloniki.

According to the report, public health conditions in Chalkidiki were not good. Besides, due to the morphology of the terrain, there were swamp grounds in the area of Vassilika, in Kalamaria, in Kassandra, as well as in Sithonia, because of which the people residing in the areas were seriously exposed to malaria. The water supply network of the villages and towns were either rudimentary or non-existent. A number of villages got their water supply from uncovered wells; the water contained impurities for a number of reasons, but primarily, because the local people, being either land or cattle farmers in their majority, used to raise a lot of cattle that drank out of these water wells. However, contagious diseases were not widespread. Physicians in the central and southern parts of the peninsula were ten (10) in number.

In every town and village there used to operate one or two schools, but most of the school buildings were inappropriate for this use. Transport and road systems were ghastly.

In general, the image that Chalkidiki presented right after liberation from Ottoman-Turkish rule bore close resemblance to that of any other non-urban territory in Greece, let alone the fact that at a distance of only 7 kilometers from Thessaloniki, at the farm school, there used to be swamp land that extended over several kilometers. For these reasons the information in the report presents particular interest.